

พัฒนาการวิชาพัฒนาจิตในมหาวิทยาลัยสงฆ์ สภาพปัจจุบันและปัญหารูปแบบการพัฒนาเพื่อความ
มั่นคงแห่งพระพุทธศาสนา อย่างยั่งยืน

EVOLUTION SPIRITUAL DEVELOPMENT OF BUDDHIST UNIVERSITY CURRENT
CONDITIONS AND PROBLEMS DEVELOPMENT MODEL FOR THE SECURITY OF
BUDDHISM SUSTAINABLE

พระครูสุธีปริยัติโกศล¹

ความนำ

สมัยพระเจ้าอโศกมหาราช พุทธศักราช 235 โดยประมาณ พุทธศาสนาเริ่มถูกเผยแพร่เป็นครั้งแรก พระองค์ทรงอุปถัมภ์การทำสังคายนา ครั้งที่ 3 เมื่อเสร็จสิ้นแล้ว ทรงส่งพระธรรมทูต 2 ท่าน คือ พระโสณะและพระอุตตระ เดินทางสู่ดินแดนแถบนี้ที่เรียกว่า “สุวรรณภูมิ” ณ ขณะนั้นคงมีชนเผ่ามากกว่า 7 ประเทศรวมกันเช่น ไทย พม่า ศรีลังกา ญวน กัมพูชา ลาว และมาเลเซียโดยมีพวกละว้า และมอญโบราณอาศัยอยู่ แต่หลักฐานใน “หนังสือ 2,400 ปีในแหลมทอง” ได้แสดงไว้ว่า แท้จริงชนชาติไทยมีภูมิลาเนาตั้งเดิมอยู่ก่อน 2,000 – 3,000 ปีมาแล้ว ในบริเวณแหลมทองหรือสุวรรณภูมิ และนับว่าเป็นครั้งแรกของดินแดนนี้ที่ได้เริ่มนับถือพุทธศาสนา

วิชาวิปัสสนากรรมฐานนี้มีมาแต่ครั้งพุทธกาล เป็นหนทางเดียว และดำเนินไปโดยคนคนเดียว เกิดขึ้นและมีอยู่เฉพาะพุทธศาสนาหนึ่งเดียว โดยองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้เป็นเอกบุคลในโลกหนึ่งเดียวเท่านั้น และมีจุดมุ่งหมายเดียวคือ พระนิพพาน มีไวพจน์หรือคำต่างๆ เช่น วิปัสสนา มรรค อริยมรรคมีองค์ 8 เอกายะนะมัคโค สติปัฏฐาน 4 มรรคาวนา กายภาวนา จิตภาวนา สติปัฏฐานภาวนา วิปัสสนากรรมฐาน หรือวิปัสสนาภาวนา โดยความหมาย คือ “การฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความรู้แจ้งตามความเป็นจริง ได้แก่ หลักหรือวิธีปฏิบัติเพื่อให้เกิดปัญญาเห็นแจ้งตามความเป็นจริงในชั้น 5 ว่า เป็นสภาวะที่ไม่เที่ยง “อนิจจัง” เป็นทุกข์ ทนได้ยาก “ทุกขัง” เป็นสภาวะที่ไม่ใช่บุคคล ตัวตน เราเขา บังคับบัญชาไม่ได้ เรียกว่า วิปัสสนา”

¹ มนัส กิตติสาร/สุภาพ ป.ธ.6, ศน.บ., ศศ.ม.,ศน.ด.) อาจารย์ประจำคณะศาสนาและปรัชญา,
ผู้อำนวยการฝ่ายเผยแผ่ มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

ในสถาบันการศึกษาชั้นสูงของคณะสงฆ์ มี มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้เปิดสอนอย่างเป็นระบบในเวลาใกล้เคียงกัน ในยุคต้นๆ วิชาการพัฒนาจิตเปิดสอนทั้งภาคทฤษฎีและภาคปฏิบัติในชื่อว่า “วิชากรรมฐาน” แม้บางช่วงจะถูกตัดรอนเพราะการไม่เข้าใจของผู้บริหารเช่น สมัยรัชกาลที่ 5 เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ เสนาบดีกระทรวงธรรมการในขณะนั้น เสนอว่าการปฏิบัติ วิปัสสนาธุระนั้นไม่ได้เป็นไปตามคำสอนในคัมภีร์วิสุทธิมรรค จึงเสนอให้ยกเลิกการสอนวิปัสสนาธุระของสายพระสงฆ์ฝ่ายมหานิกาย ประมาณ พุทธศักราช 2439 การปฏิบัติด้านวิปัสสนาธุระได้ขาดหายไปจากหลักสูตรการศึกษา ของคณะสงฆ์ไทย อย่างไรก็ตาม การปฏิบัติกรรมฐานของคณะสงฆ์ก็ไม่ได้ขาดตอนจากคณะสงฆ์เพราะยังมีการประพฤติปฏิบัติกันในหมู่พระสงฆ์ทั้งในเมืองและชนบท

พุทธศักราช 2538 มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย ได้บรรจุวิปัสสนากัมมัฏฐานรูปแบบบริการม พุทโธ เป็นหลักสูตรการศึกษาและมีการปฏิบัติภาคบังคับ 15 วัน รับผิดชอบและสอนทั้งภาคทฤษฎีและปฏิบัติโดย พระธรรมวิสุทธิกวี (พิจิตร ฐตวณโณ) และสืบต่อกันตลอดมาจนปัจจุบัน ที่ใช้ชื่อรายวิชานี้ว่า การพัฒนาจิต และมีการปฏิบัติเต็มรูปแบบ 15 วันก่อนจะจบการศึกษา ทั้งระดับปริญญาตรี และระดับบัณฑิตศึกษา ปัจจุบันวิชากรรมฐานมีชื่อว่า “การพัฒนาจิต” เป็นรายวิชาบังคับ เริ่มด้วยการพัฒนาจิต 1 – การพัฒนาจิต 4 แต่ในส่วนของวิทยาเขตในสังกัดบางแห่งก็ใช้ชื่อว่า การปฏิบัติกรรมฐาน 1-4 แต่โดยเนื้อหาสาระและจุดประสงค์แล้ว คือ อันเดียวกัน ต่างกันเพียงชื่อเรียกเท่านั้น

พัฒนาการวิชาการพัฒนาจิต

วิชากรรมฐานเป็นวิชาเกี่ยวกับงานพัฒนาจิตเพื่อให้เข้าถึงความสงบ และให้เกิดปัญญาเป็นศาสตร์และศิลป์แห่งการดำเนินชีวิต และยังเป็นธุระสำคัญยิ่งในทางพระพุทธศาสนา กรรมฐานเป็นวิถีทางออกจากทุกข์ที่ดีที่สุด และมีพัฒนาการสั่งสมสืบเนื่องกันมาเป็นระยะเวลายาวนานจาก ยุคก่อนพุทธกาล ยุคพุทธกาลและหลังพุทธกาลมาจนถึงสมัย ปัจจุบัน

สมัยก่อนยุคพุทธกาล การปฏิบัติกรรมฐานสมัยก่อนพุทธกาลมีปรากฏในคัมภีร์ ทางพระพุทธศาสนาจำนวนมากซึ่งได้กล่าวถึงฤๅษีดาบสผู้ บำเพ็ญพรตอยู่ในป่าหิมพานต์บรรลุฌานสมาบัติได้อภิญญา 5 แสดงฤทธิ์ปาฏิหาริย์ต่างๆ ได้ การบรรลุฌานสมาบัติการได้อภิญญาของพวกฤๅษีดาบสดังกล่าวนั้นจัดเป็นผลของการเจริญสมถกรรมฐานโดยตรงและเมื่อเจ้าชายสิทธัตถะเสด็จออกบรรพชา พระองค์ได้ทรงไปศึกษาลัทธิของเจ้าสำนักต่างๆ ที่มีชื่อเสียงในสมัยนั้น เพื่อทรงแสวงหาหนทางดับทุกข์ โดย วิธีการลองผิดลองถูกมาหลากหลายวิธีโดยเฉพาะวิธีปฏิบัติแบบสมถกรรมฐานและวิธีทรมานตัวเองที่เรียกว่า “อตตกิลมณานุโยค” ที่สุดแล้วพระองค์ก็สรุปผลได้ว่าวิธีการเหล่านั้นไม่ใช่ทางพ้นทุกข์ที่แท้จริงจึง

ทรงหันมาเลือกวิธีการบำเพ็ญเพียรทางจิตด้วยการเจริญสมกรรมฐานทั้งแบบสมณะและวิปัสสนากรรมฐาน พระพุทธองค์ทรงบรรลุถึงผลขั้นสูงสุดจนสามารถ ทำลายกิเลสได้หมดสิ้นด้วยทรงยึดเอาการปฏิบัติสมณะกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐานเป็นอุบายในการพัฒนาจิตโดยนำเอาสมณกรรมฐานมาสร้างพื้นฐานที่มั่นคงให้แก่จิตใจก่อนแล้วเพิ่มเติมต่อยอดด้วยการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน

วิปัสสนากรรมฐานจึงถือว่าเป็นเอกลักษณ์สำคัญทางพระพุทธศาสนาที่พระพุทธองค์ทรงค้นพบ แล้วนำมาเผยแผ่สั่ง สอนพุทธบริษัทมีปรากฏเฉพาะในพระพุทธศาสนาเท่านั้น และความจริงการปฏิบัติกรรมฐานในสมัยพุทธกาลปรากฏว่ามี แพร่หลายมากมายจะเห็นได้จากคัมภีร์พระไตรปิฎกที่ได้บันทึกเรื่องราวและคำสอนที่พระพุทธองค์ทรงสอนกรรมฐานไว้ เช่น มหาสติปัฏฐานสูตร อานาปานสติสูตร เป็นต้น

ในคัมภีร์อรรถกถาได้กล่าวถึงการปฏิบัติกรรมฐานในสมัยพุทธกาลไว้หลายแห่งพอสรุปความได้ว่า ภิกษุผู้มีศรัทธาออกบวช ประสงค์จะปฏิบัติกรรมฐานจะต้องบำเพ็ญธุระ 2 อย่างใน พระศาสนา คือ คันถธุระ วิปัสณาธุระ คันถธุระ หมายถึงการศึกษาเล่าเรียนภาคทฤษฎีหรือปริยัติให้ เข้าใจถึงกิจวัตรข้อปฏิบัติสำหรับพระภิกษุและคำสอนของพระพุทธเจ้า หรือพุทธพจน์ ส่วนวิปัสณาธุระ หมายถึงการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานด้วยยกอุปนามขึ้น พิจารณาโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง ไม่คงทน มิใช่ตัวตน จนเกิดผลคือสามารถทำลายกิเลสบรรลุมรรค ผล นิพพาน ได้ในที่สุด สมัยหลังพุทธปรินิพพาน หลังจากที่องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ปรินิพพานแล้วเหล่าสาวกมีความแตกแยกทาง ความคิดมากขึ้น แต่ในส่วนที่เป็นการพัฒนาจิต เหล่าสาวกก็ยังยึดถือการปฏิบัติสมณกรรมฐาน และวิปัสสนากรรมฐานตามแนวสติปัฏฐานสูตร อานาปานสติสูตร และสมถวิธีที่พระพุทธองค์ทรงสอนไว้จนถึงยุคพุทธศตวรรษที่ 3 ในส่วนของการปฏิบัติกรรมฐานยุคนี้ปรากฏว่ามีพระเถระผู้ทรงคุณสมบัติทั้งทางด้านปริยัติและด้านการปฏิบัติ หลายรูป เช่น พระโมคคัลลีบุตรติสสเถระ พระมหินทเถระ และคณะพระเถระที่ไปเป็นพระธรรมทูตเผยแผ่ในดินแดนต่างๆ นั้นล้วนเป็นพระอรหันต์ชีนาสพทั้งสิ้น แสดงให้เห็นถึงความเจริญของการปฏิบัติกรรมฐาน โดยแนวการสอนล้วนยึดหลัก สติปัฏฐาน 4 คือ “มีสติสัมปชัญญะกำหนดรู้ สภาวะธรรมปัจจุบันขณะอย่างจดจ่อติดต่อกันเนื่องในอารมณ์ของสติปัฏฐาน 4 คือ กาย เวทนา จิต ธรรม”

หลักสูตรวิชาการพัฒนาจิตหรือวิชาการกรรมฐานในมหาวิทยาลัยสงฆ์

หลักการสำคัญของวิชาการกรรมฐานหรือการพัฒนาจิตต่อไปนี้จะใช้คำว่าพัฒนาจิต คือการหน้าที่ของชาวพุทธที่มีอยู่ 2 อย่าง คือ เรียนรู้และปฏิบัติตาม เป็นกระบวนการที่สำคัญที่จะทำให้พระพุทธศาสนามีความเจริญและรุ่งเรืองอย่างต่อเนื่องตลอด 2600 ปีที่ผ่านมา เช่นกันกับมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัยที่เริ่มเปิดการเรียนการสอนมาตั้งแต่ พุทธศักราช 2463 และเริ่มเปิดสอนเป็นระบบสากลแบบมหาวิทยาลัย เมื่อ พุทธศักราช 2489 นั้น นับรวมกันแล้ว เป็นเวลากว่า 125 ปี หากเป็นสิ่งมีชีวิตก็นับว่า

แก่มาก แต่หากเป็นวัตถุสิ่งของหรือโบราณวัตถุก็นับว่าให้คุณค่าทางศิลปวัฒนธรรมที่สูงค่ายิ่ง ควรค่าแก่การอนุรักษ์และพัฒนาเพื่อเป็นสมบัติของชาติและอนุชนรุ่นหลังๆ สืบไป

วิชาการพัฒนาจิต การพัฒนาจิต (PH 1025 Spiritual Development) ผ่านการพัฒนาหลักสูตรมาแล้วหลายครั้ง ตามกฎที่ คณะกรรมการการอุดมศึกษา (สกอ.) กำหนด และตามพระราชบัญญัติมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย พุทธศักราช 2540 จะต้องปรับปรุงพัฒนาหลักสูตรทุกๆ 4 ปี เป็นรายวิชาบังคับ 3 หน่วยกิต และต้องเรียนไม่ต่ำกว่า 3 คาบเรียนต่อสัปดาห์ มีทั้งภาคทฤษฎีและภาคปฏิบัติ ไม่น้อยกว่า 16 สัปดาห์ 48 คาบ/ภาคเรียน และต้องเรียนทุกคณะและทุกสาขาวิชา หมายความว่า จะเอกวิชาใดก็ตามวิชาการพัฒนาจิตต้องมีอยู่ในหลักสูตร เป็นวิชาบังคับ และนักศึกษาต้องสอบให้ได้คะแนนอย่าง ร้อยละ 70 หากต่ำกว่านั้นถือว่าไม่ผ่านต้องมีการสอบใหม่

รายละเอียดและเนื้อหาของวิชาก็เป็นไปตามข้อกำหนดของหลักสูตรที่มหาวิทยาลัยปรับปรุงและพัฒนาแล้วนำเสนอให้สำนักงานคณะกรรมการการอุดมศึกษารับรองและประกาศใช้ มีการทำวิจัยหลักสูตรและการวัดความพึงพอใจของหลักสูตรผ่านผู้เรียนและผู้ใช้หลักสูตร คือ อาจารย์ผู้สอน หลักสูตรวิชานี้ เป็นหลักสูตรที่เกี่ยวกับชีวิตโดยตรงของผู้เรียน โดยผู้เรียนได้เรียนรู้วิธีการดำเนินชีวิต จะทำให้มีชีวิตอยู่อย่างสงบสุข และกลมกลืนไปกับสภาวะภายในตัวของเราเอง เรียนรู้ถึงการสร้างความสงบสุขและความเย็นอยู่ให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกับบุคคลอื่น ตลอดจนการดำเนินชีวิตให้มีความสุขในแต่ละวันได้อย่างไร เป็นการพัฒนาตัวเองให้ขึ้นไปสู่ความสงบสุขซึ่งเกิดจากการที่จิตของเรามีความใสสะอาดเป็นจิตที่มีแต่ความรักอันบริสุทธิ์พร้อมที่ขยายผลไปสู่ความมีเมตตา กรุณา พลอยยินดีในความสำเร็จของผู้อื่น ในการเรียนรู้วิธีการดำเนินชีวิตอย่างเป็นศิลปะ เมื่อมีทุกข์ก็สามารถค้นหาสาเหตุแห่งความทุกข์นั้นได้อย่างคนที่มีสติและปัญญา

คนที่มีความทุกข์ทางใจ ทุกคนไม่ว่าจะเป็นใครและอยู่ในฐานะภาพใด ย่อมมีความทุกข์ทางใจไม่มากนักน้อย เพราะธรรมชาติของจิต ย่อมมีการยึดมั่นถือมั่นในอารมณ์ จึงทำให้จมติด และปรุงแต่งอยู่กับความทุกข์ หากปล่อยวางไม่ได้ ความทุกข์ก็เกิดขึ้นในจิตใจ แม้จะมีเงินทองก็ซื้อความทุกข์ให้หายไปไม่ได้ ทุกครั้งที่เกิดความทุกข์ใดๆ ย่อมเผาตัวเองให้ได้รับทุกข์เวทนา และเป็นการทำลายสุขภาพทางกายไปด้วยพร้อมกัน คนที่แสวงหาความสุขที่สูงกว่าความสุข ที่ตนเคยมี ซึ่งเป็นความสุขในการเข้าถึงสมาธิสุขของจิต จนกระทั่งถึงความสุขสูงสุดของมนุษย์คือ นิพพานสุข

นอกจากนี้รายวิชาได้ให้ประโยชน์และคุณค่าต่อผู้เรียนเอง เพราะทำให้ได้รู้ถึงแก่นแท้ของชีวิตผ่านกระบวนการปฏิบัติตามหลักวิปัสสนาในมหาสติปัฏฐาน 4 ดังนี้

1. กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน พิจารณากายเป็นอารมณ์เป็นการใช้สติพิจารณากำหนดรู้อาการที่ปรากฏทางกาย คือเอาสติไปตั้งไว้ที่กาย หมายรวมถึงอริยาบทต่างๆ ทั้งหมด ไม่ว่าจะเป็นการเดิน ยืน นั่ง

นอน เหยียด คู้ หายใจเข้า หายใจออก ต้องกำหนดทุกอิริยาบถ ในภาคปฏิบัติก็เริ่มจากการกราบสติปัฏฐานก่อน แล้วเดินจงกรม เอาสติมาไว้ที่เท้าทั้งสอง เวลาก้าวเท้าขวาไปให้กำหนดว่า ขวาย่างหนอ ก้าวเท้าซ้าย ให้กำหนดว่า ซ้าย่างหนอ เวลาหยุดก็กำหนดว่า หยุดหนอๆ เวลากลับก็กำหนดว่า กลับหนอๆ อย่างนี้เป็นต้น เวลานั่งสมาธิก็เอาสติไปตั้งไว้ที่ท้อง หายใจเข้าท้องพอง กำหนดว่า พองหนอ หายใจออก ท้องยุบ กำหนดว่า ยุบหนอ นี่คือการเอาสติตั้งไว้ที่ฐานกายการปฏิบัติในข้อนี้จะสามารถตัดทอนเสียซึ่งกามารมณ์ กามะ คือ ความใคร่ ออกเสียได้จากจิตใจ จิตใจจะไม่พัวพันในกามารมณ์ ไม่เกี่ยวข้องอยู่ในความสวยงามของรูปนามต่อไป

2. จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน พิจารณาจิตเป็นอารมณ์จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน ได้แก่ การใช้สติพิจารณา กำหนดรู้อาการที่ปรากฏทางจิตถ้าความคิดเกิดขึ้นในขณะที่กำลังเดินจงกรมหรือนั่งสมาธิ ความคิดนั้นจะเป็นไปในทางที่ดี หรือไม่ดี ก็ให้กำหนดสติว่า คิดหนอๆ การที่ความคิดเกิดขึ้นก็เพราะจิตจะนึกถึงความบกพร่องของตนเอง สิ่งทีล่องมาแล้วอย่าได้เก็บมาคิด สิ่งที่ยังไม่มาถึงก็อย่าคิด ขอให้เอาสติกำหนดในสภาวะปัจจุบันโดยกำหนดพิจารณาในจิตเนื่องๆ

3. เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน พิจารณาเวทนาเป็นอารมณ์ เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน เป็นการใช้สติพิจารณากำหนดรู้อาการที่ปรากฏทางเวทนา เมื่อปฏิบัติไปชั่วระยะหนึ่ง ถ้าเกิดเวทนา คือ อาการปวด เจ็บ ก็ให้กำหนดด้วยสติว่า ขณะนี้เวทณาก็ได้เกิดขึ้นมาแล้ว ให้ใช้สติพิจารณาจุดที่เจ็บปวดนั้น กำหนดในใจว่า ปวดหนอๆ หรือ เจ็บหนอๆ การเกิดเวทนาจะมีอารมณ์

4. ัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน พิจารณาธรรมเป็นอารมณ์ ัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน เป็นการใช้สติพิจารณากำหนดรู้อาการที่ปรากฏทางธรรม อันได้แก่ ขันธ์ 5 และนิรวณ 5 การพิจารณา ขันธ์ 5 เป็นอารมณ์ คือการที่ผู้ปฏิบัติกำหนดสติในทุก ๆ อิริยาบถ เช่น พองหนอ ยุบหนอ อาการพอง อาการยุบ เป็นรูปด้วยแนวการสอนที่กำหนดไว้ในหลักสูตร พร้อมหลักการปฏิบัติที่นำไปปฏิบัติโดยพระอาจารย์ที่ทำหน้าที่ทั้งสอนภาคทฤษฎีในชั้นเรียนและภาคปฏิบัติเมื่อเสร็จสิ้นภาคการศึกษา ผู้เรียนมีทักษะทั้งองค์ความรู้และแนวปฏิบัติสามารถฝึกตนเองเพื่อยกระดับคุณภาพชีวิตได้อย่างเป็นระบบ

สภาพปัจจุบันและปัญหา

สภาพการเรียนการสอนวิชา “การพัฒนาจิต” ในมหาวิทยาลัย เป็นลักษณะบังคับและทุกคนต้องเรียนอย่างจริงจังเมื่อคิดจะจบการศึกษา จะทำโดยปราศจากความตั้งใจได้ ที่ผ่านมาการเรียนก็เรียนตามปกติ ตามหลักสูตรที่บังคับไว้ ผู้สอนก็สอนตามหลักสูตรและข้อกำหนดที่ปรากฏอยู่ในเอกสาร กรอบมาตรฐานคุณวุฒิระดับอุดมศึกษา (มคอ.) ที่มีรายละเอียดวิชาตั้งแต่ มคอ. 3 เป็นต้นไป และยึดถือปฏิบัติอย่างเคร่งครัด

แหล่งข้อมูลหรือแหล่งทรัพยากรสารสนเทศ นอกจากตำราวิชาการทางด้านการมรรฐานซึ่งก็มีไม่
หลากหลาย เพราะบูรพาจารย์หลายท่านที่รวมรวมไว้ไม่ได้ได้รับการพัฒนาต่อยอดอย่างเป็นระบบและคัมภีร์
ทางพระพุทธศาสนา คือ พระไตรปิฎกภาษาบาลีและภาษาไทย อรรถกถาภาษาไทย เท่าที่มี ส่วนงานวิจัย
ทั้งระดับบัณฑิตศึกษาและงานวิจัยที่ศึกษาค้นคว้าโดยคณาจารย์ยังไม่ปรากฏมากนัก และแนวการสอนนั้น
ยึดหลักบูรพาจารย์ที่ท่านเคยสอนไว้ในอดีตและสืบทอดกันมาเป็นแบบแผน พร้อมกับหลักเกณฑ์การสอน
และปฏิบัติของพระสงฆ์สายวัดป่าของคณะธรรมยุตินิกายผสมผสานกับหลักการในพระคัมภีร์พระไตรปิฎก
คือ ตามแนวมหาสติปัฏฐาน 4 มีการปูพื้นฐานจากสมณะกรรมฐานแล้วยกระดับขึ้นสู่วิปัสสนากรรมฐาน
ทั้ง 2 กระบวนการมีความเกี่ยวเนื่องกันและกันอย่างไม่อาจแยกจากกันได้

สมณกรรมฐานหรือสมณภาวนา ได้แก่ การฝึกอบรมพัฒนาจิตใจให้เกิดความสงบ คือ การฝึก
สมาธิ เพื่อให้จิตใจมีความมั่นคง กล่าวคือ การเอาจิตหรือสติความระลึกรู้ไปจดจ่อกับสิ่งใดสิ่งหนึ่ง เช่นการ
นึกถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ เป็นต้น มีการบริกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งหรือกำหนดลมหายใจเข้า
ออกก็ได้ สิ่งที่เราจดจ่อไปจดจ่อนี้เรียกว่าอารมณ์กรรมฐาน จิตที่เป็นสมาธิแน่วแน่มั่นเป็นขั้นตามลำดับเรียกว่า
ฌาน ผ่านระบบการฝึกโดยพิจารณาจากอารมณ์กรรมฐาน 40 คือ กสิณ 10 อสุภะ 10 อนุสสติ 10 อัปป
มัญญา 4 อาหาเร ปฏิกุศลสัญญา จตุธาตุวักขณ 4 เป็นต้น

สภาพปัญหาที่ปรากฏแต่ไม่อาจมองเห็นเป็นรูปธรรมได้ แยกได้ ดังนี้

1. ในหมู่ของผู้เรียนในภาพรวมการเรียนในภาคทฤษฎีแยกเป็น 2 ระดับ คือ

1) ระดับปริญญาตรี มีการเรียนการสอนทั้ง 4 คณะ และทุกสาขาวิชา ทั้งส่วนกลางและส่วน
ภูมิภาค คือ วิทยาเขตในสังกัดและมหาวิทยาลัยเถรวาท

2) ระดับบัณฑิตศึกษามีหลักสูตรบังคับทั้งภาคทฤษฎีและปฏิบัติ

3) ภาคปฏิบัติ หลักสูตรกำหนดให้มีภาคปฏิบัติต่อเนื่องหลังจบการศึกษา ภาคบังคับ 15 วัน
ไม่น้อยกว่า 40 ชั่วโมงต่อเนื่อง ทั้งปริญญาตรีและระดับบัณฑิตศึกษา ปัญหา คือ บางท่านไม่อาจปฏิบัติได้
อย่างต่อเนื่องสำหรับบัณฑิตศึกษา จึงใช้วิธีการสะสมตามแต่เวลาจะอำนวยให้ครบตามข้อบังคับ แต่ต้องมี
เอกสารรับรองจากสำนักนั้นออกให้ จึงทำให้ระบบการปฏิบัติไม่เข้มและไม่เกิดความต่อเนื่อง สำหรับระดับ
ปริญญาตรี มีความหย่อนยานในระบบระเบียบสำหรับผู้ปฏิบัติ อาศัยความเมตตาจากผู้ควบคุมก็ปล่อย
บ้าง แต่ไม่ถึงกับละหลวมมากนัก

4) ผู้เรียนเข้าสู่ระบบการปฏิบัติอย่างไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ บางคนมองแล้วไม่เห็นความตั้งใจ
อ้างป่วยเพื่อหลีกเลี่ยง สร้างความอึดอัดใจให้กับผู้ควบคุมตลอดมา ผู้เรียนไม่เห็นความสำคัญ ไม่มี
แรงจูงใจในการตั้งใจปฏิบัติ นั่งหลับสัปหงก ผู้ควบคุมหลายท่านมีประสบการณ์มองก็ทราบแต่ทำอะไรมาก
ไม่ได้ เพราะระบบมหาวิทยาลัยมีกฎคุ้มครองผู้เรียนและระบบมันโยงโยหลายเงื่อนไข

5) ปัญหาที่สถาบันรับรู้รับทราบมาโดยตลอด แต่ขาดมาตรการแก้ไข เพราะเงื่อนไขจากระบบ และแนวปฏิบัติที่ไม่สอดคล้องกับสภาพความเป็นจริง เพราะผู้เรียนมาจากสถานภาพครอบครัวที่ต่างกันอย่างมาก อีกทั้งยังมีสถานภาพต่างกัน เช่น พระสงฆ์สามเณร แม่ชี ข้าราชการ และช่องว่างระหว่างวัยหรืออายุ ก็ต่างกัน

6) ระบบการเรียนภาคทฤษฎีและภาคปฏิบัติที่เคยปฏิบัติมาแต่ต้นจากสังกัดต่างกันอย่างสิ้นเชิง เมื่อมารวมกันปัญหา ที่ตามมา คือการปรับตัว ปรับทัศนคติและวิสัยทัศน์และความเข้าใจในหลักการ ที่อาจารย์ผู้เป็นวิทยากรบรรยาย บางครั้งเกิดความเบื่อหน่ายและท้อแท้ การปฏิบัติจึงไม่ก้าวหน้า และเกิดพัฒนาการกับผู้เรียนและผู้ฝึก

2. ในส่วนของผู้สอนและพระวิปัสสนาจารย์

1) นักวิชาการทำหน้าที่ด้านวิชานี้ต่างก็ทำตามหลักเกณฑ์ที่บูรพาจารย์เคยสอนและฝึกฝนกันมาสมัยที่ตนเองเป็นนักศึกษา หลายท่านเป็นศิษย์เก่าผ่านการศึกษาระดับปริญญาตรีและบัณฑิตศึกษา ทั้งมหาบัณฑิตและดุษฎีบัณฑิต มีโอกาสเข้ามารับใช้มหาวิทยาลัยทั้งเป็นอาจารย์และเจ้าหน้าที่ ผ่านการฝึกอบรมหลักสูตรการพัฒนาจิตหรือกรรมฐานบางรุ่นเป็นเดือน ตั้งแต่เปิดการศึกษาระดับบัณฑิตศึกษารุ่นหนึ่ง ผ่านการฝึก 1 เดือน แต่หลังจากมหาวิทยาลัยมีพระราชบัญญัติแล้ว หลังปี พุทธศักราช 2548 เป็นต้นมา ก็ลดเหลือ 15 วัน แต่ยังใช้สถานที่เดิมสำหรับมหาวิทยาลัยส่วนกลางและวิทยากรผู้ควบคุมก็ยังเป็นคนเดิมที่ดูแลโครงการนี้มาอย่างต่อเนื่อง กว่า 30 ปี

2) สำหรับปริญญาตรีได้เปลี่ยนสถานที่และวิทยากรหมุนเวียนสับเปลี่ยนกัน แต่ใช้หลักสูตรและระยะเวลา 15 วันเหมือนเดิม ปัญหาที่เกิดขึ้นกับโครงการ คือ ผู้ควบคุมวิทยากรต่างขาดประสบการณ์ด้านปฏิบัติและการฝึกและจิตวิทยาการจูงใจแบบพุทธศาสนา หลายท่านมีทักษะด้านการพูดและสร้างศรัทธาในระดับหนึ่งได้ในหมู่ประชาชนและพุทธบริษัท แต่การฝึกกรรมฐานมันต่างกันเพราะกรรมฐานต้องเป็นผู้ที่มีความรู้และทักษะด้านการปฏิบัติ คือ ทักษะการปฏิบัติและทักษะการถ่ายทอดด้านวิชาการและองค์ความรู้

3) ปัญหาในหมู่คณาจารย์เอง คือ หลายท่านมีองค์ความรู้และทักษะที่ดีมาก แต่ขาดความยืดหยุ่นและความพอดี ใช้ประสบการณ์ที่มีและคุ้นเคยโดยปราศจากความอ่อนปรน จนเกิดความตึงเครียดในหมู่ผู้ปฏิบัติ หรือผู้ควบคุมยึดกฎเกณฑ์จนเกิดความตึงเครียดในบางครั้งบางเวลา หลักสูตรการปฏิบัติภาคปฏิบัติ ไม่ได้วางไว้อย่างชัดเจน และวิทยากรก็มีความชำนาญแตกต่างกัน ส่งผลให้ไม่เกิดความต่อเนื่องและทรงประสิทธิภาพและเกิดประสิทธิผลอย่างที่ควรจะเป็น

4) จำนวนนักศึกษากับผู้ควบคุมไม่สมดุลกัน ขาดการดูแลอย่างทั่วถึง บางครั้งบางเวลาจึงมีการทำผิดกฎระเบียบและเกิดความหย่อนยานด้านความประพฤติในกลุ่มผู้เรียน แม้ผู้ควบคุมจะทราบ แต่ก็เอาผิดไม่ได้เพราะไม่หลักฐาน ทรงผลต่อระบบการบริหารจัดการโครงการในภาพรวม

5) วิทยากรและผู้ควบคุมประจำโครงการแม้เป็นพนักงานของมหาวิทยาลัย จะในฐานะลูกจ้างชั่วคราวหรือประจำ หรือพนักงานมหาวิทยาลัย ต่างก็คือรุ่นพี่รุ่นน้อง บางครั้งก็มีการโอนอ่อนผ่อนผันกันบ้างบางกรณีที่เกิดความผิดพลาดเรื่องกฎกติกา ผลคือความเลื่อมล้ำที่เกิดขึ้นกับโครงการและความน่าเชื่อถือต่อสังคมในภาพรวม

รูปแบบการพัฒนาเพื่อความมั่นคงแห่งพระพุทธศาสนาอย่างยั่งยืน

ผู้เขียนในฐานะวิทยากรท่านหนึ่งและเป็นผู้สอนวิชานี้มาอย่างต่อเนื่อง ในหลายปีการศึกษาที่ผ่านมา ทำหน้าที่ทั้งการสอนและการบริหารด้านการเผยแผ่ วิชาการพัฒนาจิต เป็นส่วนหนึ่งของหลักการเผยแผ่ เพราะ คือ หัวใจของพุทธศาสนาและมีส่วนเกื้อหนุนความเจริญและความก้าวหน้าของสถาบันการศึกษาของคณะสงฆ์และพระพุทธศาสนา การพัฒนาหลักสูตรและผู้ใช้หลักสูตรตลอดถึงผู้ที่ต้องรับผลจากหลักสูตรนั้น รูปแบบการพัฒนา ควรแยกเป็น 2 ส่วน

ส่วนที่ 1 การพัฒนาหลักสูตร หลักสูตรต้องสอดคล้องกับบริบท แยกให้ชัดเกี่ยวกับผู้เรียนระดับปริญญาตรีปีที่ 1-4 และระดับบัณฑิตศึกษา ทั้งระดับมหาบัณฑิตและดุษฎีบัณฑิต ตลอดถึงหลักสูตรการฝึกอบรมภาคปฏิบัติ ต้องมีความชัดเจนและปฏิบัติอย่างเป็นระบบ มีวิทยากรที่มีองค์ความรู้และเชี่ยวชาญอย่างเด่นชัดสามารถควบคุมผู้ปฏิบัติได้ทุกระดับที่มีพื้นฐานต่างๆ กัน

ส่วนที่ 2 หลักเกณฑ์หรือแผนการพัฒนาผู้สอนหรืออาจารย์ด้านกรรมฐาน ต้องสร้างกลไกและแผนพัฒนาบุคลากรด้านนี้ให้เป็นระบบ ส่งเสริมและพัฒนาให้เกิดนักวิชาการทั้งมีความเชี่ยวชาญในด้านวิชาการและทักษะการปฏิบัติ ดังนี้

1) สร้างหลักสูตรพัฒนาอาจารย์สอนวิชาการพัฒนาจิตอย่างเป็นระบบ ทั้งระยะสั้น ระยะกลาง และระยะยาว

2) ส่งเสริมสนับสนุนด้านงบประมาณให้บุคลากรด้านนี้ได้ศึกษาอบรมเพิ่มเติมในระยะสั้นและยาวกับสถาบันที่เป็นที่ยอมรับว่าเข้มแข็งและเชื่อมั่นในหมู่ชาวพุทธ

3) หลักสูตรการฝึกอบรมควรทำทุกภาคการศึกษาไม่ใช่เฉพาะปีที่ 4 ของภาคการศึกษา และมีเวลาเพียง 15 วัน โดยลดจำนวนวันลง คือ ภาคการศึกษาหนึ่งมีภาคปฏิบัติรวมกันครั้งละ 10 วัน เมื่อนักศึกษาเรียนจบภายใน 4 ปี จะมีเวลาปฏิบัติ 80 วัน วันหนึ่ง ปฏิบัติ 12 ชั่วโมง รวมแล้วนักศึกษาจะมีชั่วโมงปฏิบัติ ประมาณ 960 ชั่วโมง ก่อให้เกิดทักษะทั้งภาคทฤษฎีและภาคปฏิบัติ

4) ในส่วนงานวิชาการ ควรส่งเสริมให้คณะจารย์สร้างผลงานวิชาการด้วยการพัฒนาจิตอย่างเป็นระบบ และหลากหลายทั้งหลักสูตรระยะสั้นและระยะยาว โดยยึดแนวทางพระคัมภีร์พระไตรปิฎกเป็นหลักและศึกษาพัฒนาการจากสำนักวิปัสสนาสายกรรมฐานสังกัดคณะสงฆ์ธรรมยุติกายเป็นหลัก

5) มีแผนและโครงการวิจัยเกี่ยวกับวิชาพัฒนาจิตทั้งรูปแบบการทดลองและระบบสำรวจตลอดถึงการวิจัยเชิงคุณภาพและปริมาณ เพื่อนำผลวิจัยมาปรับใช้กับแผนพัฒนาหลักสูตรการศึกษาเกี่ยวกับวิชาการพัฒนาจิตอย่างเป็นระบบ และหลักสูตรการพัฒนาอาจารย์ต้องเป็นหลักสูตรระยะสั้นระยะกลางและระยะยาว โดย ร่วมมือกับองค์กรภายนอก ทั้งสถาบันการศึกษา และหน่วยงานภาครัฐ

สรุป

การพัฒนาจิตหรือการปฏิบัติกัมมัฏฐาน มีแนวการปฏิบัติแบบการบริการแบบ “พุทโธ”ตามหลักภวณานัยแห่งปัญญาสุทธี ในอรรถกถา มัชฌิมนิกาย เริ่มการปฏิบัติและการสอน สมถยานิกะ หรือปฏิบัติสมถก่อน แล้วจึงเจริญวิปัสสนา โดยมีพระสงฆ์ฝ่ายอรัญวาสี ที่มุ่งเน้นวิปัสสนาธุระ ตามสำนักกัมมัฏฐานสาขาต่างๆ ใน จังหวัดสุโขทัย เชียงใหม่ และลำพูน ตามหลักฐานและยอมรับกันในหมู่นักปฏิบัติ พระอาจารย์มั่น ภูริทตฺโต ผู้ได้ฝึกกัมมัฏฐานกับ พระอาจารย์เสาร์ กนตสีโล ท่านได้รู้ดังคำไป ในภูมิภาคอีสาน ปฏิบัติต่อจนได้รับการยอมรับจากนักปฏิบัติด้วยกันและนักวิชาการว่า บรรลุคุณวิเศษ และเผยแผ่กัมมัฏฐานแบบบริการแบบ พุทโธ เป็นที่ศรัทธาเลื่อมใสจนถึงปัจจุบัน โดยมีสำนักกัมมัฏฐานเผยแผ่อยู่ทั่วประเทศ และหลายประเทศทั่วโลก

พระอาจารย์มั่น ภูริทตฺโต เป็นที่ยอมรับในระดับหนึ่งว่าเป็นผู้สร้างรูปแบบการปฏิบัติแบบบริการภวณานัยแบบ “พุทโธ” สายคณะสงฆ์ธรรมยุติ จากอดีตปัจจุบันสรุปได้ ดังนี้

พระอริยกวี (อ่อน)

พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์ สิริจันโท)

สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า (อ้วน ตีสโล)

พระปัญญาพิศาลเถร (หนู จิตปณฺโณ)

หลวงปู่เสาร์ กนตสีโล

หลวงปู่มั่น ภูริทตฺโต

พระราชวุฒาจารย์ (หลวงปู่ดูลย์อตุโล)

พระราชาธรรมเจติยาจารย์ (หลวงพ่อวริยงค์ สิริธโร)

พระราชพิพัฒน์นทร(ถาวร จิตตถาวโร)

พระวิสุทธิญาณเถระ(หลวงพ่อสมชายจิตวิริโย)

พระสาสนโสภณ (พิจิตร จตยาโณ)

รูปแบบบริการแบบ “พองหนอ ยุบหนอ” โดย พระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) ผู้นิมนต์ พระอาจารย์ ดร.ภัททันตะ อาสภมหาเถรมาเปิดสอนรูปแบบนี้ ณ วัดมหาธาตุ ท่าพระจันทร์ และเป็นระบบการสอนและฝึกอบรมตลอดถึงเป็นหลักสูตรของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย โดยมีพระวิปัสสนาจารย์ที่เชี่ยวชาญทั้งทฤษฎีและภาคปฏิบัติ เช่น พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ) พระธรรมสิงหบุราจารย์ (จรัญ ฐิตธมฺโม) พระเทพสิทธิอาจารย์ (ทอง สิริมจฺโล) เป็นต้น

ท่านเหล่านั้นแม้จะอยู่ต่างนิกายและสังกัด ในความเป็นจริง ท่านไม่มีนิกายและสังกัดอยู่ในจิตใจท่านเลย คงมีเพียงพระพุทธศาสนาและหลักคำสอนที่มุ่งให้ผู้ปฏิบัติเข้าถึงหลักการดับทุกข์สิ้นกิเลส โดยผ่านการฝึกจิตอย่างเป็นระบบจากหลักคำสอนของพระพุทธองค์ วิธีปฏิบัติกรรมฐานจริงๆ แล้วมีหลากหลาย แต่ในประเทศไทยที่นิยมและมีสำนักต่างใช้สอนศิษยานุศิษย์นั้น มี 5 วิธีหรือ 5 สายหลัก ดังนี้

- 1) สายพุทโธ (พระอาจารย์มั่น)
- 2) สายอานาปานสติ (ในคัมภีร์มหาสติปัฏฐาน/พุทธทาสภิกขุ)
- 3) สายยุบหนอ พองหนอ (สืบยาตอหรือพระโสภณมหาเถร)
- 4) สายรูปนาม แบบการเคลื่อนไหว (หลวงพ่อเทียน)
- 5) สายสัมมารหัง (แบบวิชารมณิกาย ของหลวงพ่อดล วัดปากน้ำภาษีเจริญ)

เมื่อสรุปภาพรวมแล้วทุกสายล้วนมาจากมหาสติปัฏฐาน 4 ที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกทั้งสิ้น ที่แยกและกำหนดอย่างนี้เป็นเพราะความชำนาญเชี่ยวชาญของแต่ละบูรพาจารย์ที่ท่านกำหนดเป็นกุศโลบายไว้ เพื่อให้ตรงกับจริตของผู้ปฏิบัติ และจริตนี้เอง จึงมีแนวการปฏิบัติให้ตรงกันกับจริตของผู้ปฏิบัติ ดังนี้

1) รากจิต หมายถึง ผู้มีรากะเป็นความประพฤติกติ มีลักษณะนิสัยหนักไปทางรากะ เช่น รักสวยรักงาม ชอบดูวิวสวยๆ ฟังเพลงรัก รู้สึกเกลียดชังต่อสิ่งที่ทำให้เกิดความเศร้า เช่น ดอกไม้เหี่ยวเฉา โครกกระดุก สิ่งสลักหักพัง ผู้ปฏิบัติต้องใช้อุสุภะ 10 หรือกายคตาสติ 10 รวมถึงพรหมวิหารข้ออื่นๆ และกสิณ โดยเฉพาะวรรณกสิณมาปฏิบัติ

2) โทสจริต หมายถึง ผู้มีโทสะเป็นความประพฤติกติ มีลักษณะนิสัยหนักไปทางโทสะ ประพฤติหนักไปทางใจร้อน หงุดหงิดรุนแรง ผู้ปฏิบัติต้องใช้เมตตาพรหมวิหารมาปฏิบัติ

3) โมหจริต หมายถึง ผู้มีโมหะเป็นความประพฤติกติ มีลักษณะนิสัยหนักในทางโมหะ ประพฤติหนักในทางเขลา งมงาย ใครว่าอย่างไรก็คอยเห็นคล้อยตามไป ผู้ปฏิบัติจำต้องแก้ไขด้วยการเรียนไต่ถาม ฟังธรรม สนทนาธรรมตามกาลหรืออยู่กับครู

4) สัทธาจิต หมายถึง ศรัทธาเป็นความประพฤติกติ ปกติมีลักษณะนิสัยมากด้วยศรัทธาประพฤติกติหนักไปทางมีจิตซาบซึ้ง ซึ่บนานน้อมใจเลื่อมใสโดยง่าย ผู้ปฏิบัติจำต้องยึดในในสิ่งที่ควรแก่ความเลื่อมใส

และความเชื่อที่มีเหตุผล เช่น ความตรัสรู้ดีของพระพุทธเจ้า ความเป็นธรรมดีแห่งพระธรรม ความปฏิบัติชอบของพระสงฆ์และศีลของตน

5) พุทธิจริตหรือญาณจริต หมายถึง ผู้มีศรัทธาเป็นความประพฤติดีกดี มีลักษณะนิสัยความประพฤติหนักไปในทางใช้ความคิดพิจารณา และมองไปตามความเป็นจริง ผู้ปฏิบัติจำต้องใช้ความคิดพิจารณาสภาวะธรรม เช่น พิจารณาในไตรลักษณ์ เป็นต้น

6) วิตกกจริต หมายถึง ผู้มีวิตกเป็นความประพฤติดีกดี มีลักษณะนิสัยความประพฤติหนักไปในทางชอบครุ่นคิดทวน นึกคิดจับจดฟุ้งซ่าน ผู้ปฏิบัติจำต้องแก้ด้วยสิ่งที่สะกดอารมณ์ เช่น เจริญอานาปานสติ หรือเพ่งกลีณ²

บรรณานุกรม

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. 2539.

การศาสนา, กรม. พระไตรปิฎกอรรถกถาภาษาบาลี ฉบับหลวง. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา, 2525.

----- . พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา, 2525.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกอรรถกถาภาษาไทย 91 เล่ม. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 254

พระพุทธโฆสเถระจนา. คัมภีร์วิสุทธิมรรค. สมเด็จพระพุทธมหาราช (อ. อาสภมหาเถร) แปลและเรียบเรียง. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ประยงค์พริ้นท์ติ้ง จำกัด, 2547.

พระเทพเวที (ป.อ. ปยุตโต). พุทธธรรม. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2532.

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). ปฏิบัติธรรมให้ถูกทาง, พิมพ์ครั้งที่ 29. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์กรมการศาสนา, 2537.

พระพรหมโมลี (วิลาศ ญาณวโร ป.ธ.9). วิมุตติรัตนมาลี. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มิตรสยาม, 2539.

พระราชสุทธานมมงคล (จรัญ จิตธมโม). กรรมสนองความเป็นไปของชีวิตตามกฎแห่งกรรม. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, 2543.

พระศรีวิสุทธิกวี (พิจิตร ฐิตวณฺโณ). คู่มือการบำเพ็ญกรรมฐาน. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2521.

พระธรรมวิสุทธิกวี (พิจิตร ฐิตวณฺโณ). การพัฒนาจิต. พิมพ์ครั้งที่ 6. นครปฐม: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2543.

พระศรีวราญาณ (วิ.). เก็บเพชรจากคัมภีร์พระไตรปิฎก. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2542.